

Vajnági Márta
**Új hivatali nemesség Magyarországon a 18.
század második felében***

ATIZENNYOLCADIK SZÁZAD a megújulás évszázada, hol a felvilágosodásról, hol a különböző forradalmakról (ipari, demográfiai, francia) kapja nevét a történetírásban. A 18. század új rendet teremtett: eszméi nem hagyták érintetlenül sem a politika, sem a gazdaság, sem a társadalom területét. A felvilágosodás Magyarországot is elérte: az 1700-as évek második felétől egy új típusú intézményrendszer körvonalai rajzolódtak ki, életre hívva az ehhez tartozó új hivatali apparátust. A folyamat II. József uralkodása idején vált igazán látványossá. A hivatali apparátus tagjai a királyi biztosoktól a tanácsosokon, titkárokon, fogalmazókon, vármegyei alispánokon, szolgabírókon, jegyzőkön keresztül le egészen a falusi bírákig új rendet tanultak, a társadalom iránti újfajta érdeklődést, elkötelezettséget teremtve meg. Az új hivatali nemések szakirányú képzésben részesültek, és munkájuk során egyre egységesebben, egyre modernebb módszereket alkalmaztak feladataik végrehajtásában. A racionális alapon működő, modernizálódó államigazgatás nem engedte, hogy az új intézmények működése ötletszerű, szükséglet diktálta legyen.

Az új hivatali nemességen belül modellértékű gróf Balassa Ferenc pályafutása. A dolgozatban az ő személyén, életútján és hivatali tevékenységen keresztül mutatjuk be ennek a 18. század második felében kialakuló társadalmi csoportnak néhány jellegzetes vonását. Fontos röviden megismernünk azt a családi környezetet, ahonnan Balassa elindult, s amelynek fontos – bár nem kizárólagos – szerepe volt gondolkodásmódjának, ambícióinak formálódásában. Pályafutása szempontjából meghatározó volt a Theresianumban eltöltött néhány esztendő, hiszen ennek az intézménynek jelentős szerepe volt a hivatalnokok új „generációjának” kinevelésében. Balassa itt sajátította el a hivatali munka elméleti és gyakorlati alapjait, és itt szerezte meg azoknak a magán- és közéleti ismeretségeknek egy részét,

* A Szerző tanulmányával a 2003-ban Veszprémben megrendezett OTDK-n a Humán-tudományi Szekció XVI–XVIII. Századi Magyar Történelem Alszekciójában ötödik helyezést ért el. Témavezetője Dr. Krász Lilla egyetemi adjunktus volt.

melyekre a későbbiekben támaszkodhatott. Vizsgálódásunk az idővel egyre terebélyesedő kapcsolati háló feltérképezése mellett kiterjedt azokra a Balassa által is alkalmazott munkamódszerekre, amelyek alkalmazása elősegítette a magyarországi igazgatás szakszerűbbé válását. Balassa Ferenc példáján keresztül látható, hogyan közvetítették az új hivatali nemesek teljes elkötelezettséggel a középszintű magyar vezetés felé az udvar, elsősorban II. József törekvéseit.

Balassa Ferenc személye nemcsak azért tarthat számot érdeklődésre, mert a 18. század második felében számos kulcsfontosságú pozíciót töltött be, hanem azért is, mert a történetírás hosszú ideig egyértelműen negatív képet festett róla. Sokan a magyarok ellenségét látták benne, ami nem meglepő, ha megvizsgáljuk néhány korabeli dokumentum róla szóló részét. Balassa már kortársai körében sem örvendett népszerűségnek, gyakran heves ellenszenvet váltott ki viselkedésével, cselekedeteivel. Marczali Henrik az 1790/91-es országgyűlésről írt munkájában Zágráb vármegye egyik feliratát idézi, melyben a következőket írták, az akkor még horvát báni méltóságot viselő Balassáról: „...gr. Balassa Ferencz, ki sem a vallás, sem a becsület, sem a birodalom és a reabízott haza iránt nem viseltetik hűséggel”¹ Ugyan ebből az időből származik Zichy Károly országbíró II. Lipóthoz intézett felterjesztése, mely szerint Balassa mindig is „*hazájának megdöntésére alapozta hatalmát*”. Beszámol arról, mekkora gyűlöletről árulkodtak a hozzá beérkezett panaszok, hogy Balassa beosztottainak mekkora „*kín*” okozott a rájuk bízott hatalmas papírmunka.²

A 19. századi történetírásban is ez a kedvezőtlen kép élt tovább. Talán Fináczy Ernő közeledett visszafogottabban, kevésbé indulatosan Balassa személyéhez. A Mária Terézia korának közoktatásáról szóló művében a tankerületi felügyelőknek – köztük Balassának – csupán azt róttá fel, hogy számos egyéb elfoglaltságuk miatt kevesebb idejük jutott a magyar nemzeti érdekek érvényesítésére.³ Balassa megítélése még a 20. század elején is változatlan volt. Mályusz Elemér *Sándor Lipót főherceg nádor iratai* című munkájában egy kifejezetten magyarellenes figura portréját rajzolta meg, aki minden gonosz cselekedetét önérdékből, a kancellári méltóság megszerzése érdekében vitte véghez. „*Nevével még gyakran fogunk találkozni, s mindig akkor, ha a magyarság ellen készül támadás*”⁴ – írja. A Balassa-kép csak a század második felében vált némileg árnyaltabbá. Kosáry Domokos a 18. szá-

1 MARCZALI, 1907. 27.

2 Zichy Károly országbíró 1791. február 26-i felterjesztését idézi: MÁLYUSZ, 1926. 394.

3 FINÁ CZY II. 1899. 334.

4 MÁLYUSZ, 1926. 32.

zadi művelődésről szóló monográfiája már egy „művelt, a nyelvművelés iránt is érzékkel rendelkező embert” mutatott be, de „törtető és intrikus” mivoltáról sem feledkezett meg.⁵ Hajdu Lajos igazgatástörténettel foglalkozó munkái új megközelítésre hívták fel a figyelmet Balassát illetően, amikor inkább a sokoldalú és fantasztikus munkabírású hivatalnokot állították középpontba.⁶ A Balassát ért vádak, elítélő vélemények bizonyára nem voltak alaptalanok, de hivatali tevékenységére helyezve a hangsúlyt kissé finomítani lehet a történetírásban róla kialakult képet.

Új típusú hivatal és hivatalnok

Központosítás, szakosodás, szakszerűsítés, diszkriminálás, fegyelmezés, uniformizálás – kemény hangvételű fogalmak, ezekkel jellemezhetőek a felvilágosodás korának a kontinensen tapasztalható modernizációs törekvései. Magyarországon II. József uralkodása idején a bürokratikus úton történő szakszerűsítés nemcsak a korszak támasztotta új kihívásokra adott válasz volt, hanem egyúttal egy, már a század első felében meginduló folyamat látványos eredményekkel is járó folytatása: új intézményrendszer, új hivatalok és új, „szaktudás alapú” hivatalnoki réteg megjelenése törte meg a szokásszerűség⁷ hosszú folyamatát. Az új munkamódszerek a társadalom iránti újfajta érdeklődés és egyúttal egy újfajta munkaethoz alapjait teremtették meg.

Szinte drámai ütemben egymást követő reformjainak végrehajtásához egy nem túl népes, ám annál magasabban képzett hivatalnoki gárda állt II. József rendelkezésére. Közülük is kiemelkedett Balassa Ferenc. Életén és tevékenységén keresztül nyomon követhető, hogyan valósultak meg a szakszerű igazgatást célzó intézkedések. Ennek tanulmányozásához alapvetőek azok a levéltári iratok, amelyek a Magyar Országos Levéltárban, a Balassa család levéltárában maradtak fenn. A Balassa Ferenc neve alatt található iratanyag rendkívül gazdag: nemcsak a magánlevelezéseket tartalmazza, hanem a hivatali pályafutása során keletkezett iratokat is. Balassa számos tisztséget töltött be élete során: munkájára ugyanúgy számítottak a különböző udvari hivataloknál, mint a modern igazgatási szerveknél. Ennek

5 KOSÁRY, 1989. 414.

6 HAJDU, 1982.

7 A „szokásszerűség” fogalmát Max Weber nyomán Hajnal István vezette be a magyar történetírásba. Lásd HAJNAL, 1936.

megfelelően volt többek között helytartótanácsos, kamarás, horvát bán, illetve tankerületi felügyelő vagy kerületi biztos. Elvállalt továbbá olyan reprezentatív funkciókat, mint a koronaőri tisztség, és 1769-től élete végéig a Titkos Tanács tagja volt. Gyakran kapott eseti megbízásokat is: volt királyi biztos a csabai zendülés leverésekor (1779) vagy a Vág folyó szabályozásánál (1780).

A források alapján figyelemmel kísérhető, hogyan dolgozott hivatali tevékenysége kezdetétől visszavonulásáig. Megtalálhatjuk a *generalis* és *particularis congregatió*król készült számos jegyzőkönyvet, a kerületi ispáni jelentések egy részét is. A levéltári dokumentumok segítségével rekonstruálható továbbá a szakszerűsödés folyamata, illusztrálható, hogyan valósultak meg a gyakorlatban a jozefinista elképzelések.

A dolgozatban két szempontból vizsgáljuk meg Balassa Ferenc iratait. Egyrészt ezek segítségével vázolhatjuk Balassa kapcsolatrendszerét, ami jól mutatja politikai mozgásterét, meddig ért el a keze. Másrészt ezekkel szemléltethetjük a hivatalnoki tevékenysége során alkalmazott munkamódszereket.

Családi háttér

A Balassa család a legrégebbi magyar famíliák közé tartozott, ahogy Nagy Iván megfogalmazta: „*neve történelmünk majd minden lapján olvasható*”.⁸ Családfáját egészen a 13. századig, a tatárjárás előtti időkhöz tudta visszavezetni. A család legismertebb tagja kétségtelenül a költő Balassi Bálint volt, de szintén a 16. századból említhetjük a Dobó Istvánnal együtt raboskodó Balassa Jánost is, vagy Balassa Menyhértet, aki 1568-ban bárói címet kapott. A család „nagy százada” a 18. század volt, amikor három Balassa is bejutott a Helytartótanácsba, ketten, Pál (1721) és Ferenc (1772) pedig grófi címet kaptak.⁹

A Balassák családi birtokai Nógrád megyében feküdtek, központjuk hagyományosan a mai Szlovákia területén található Kékkő vára volt. Legfontosabb birtokaik emellett a divényi, lietavai, eberhardi és vágbesztercei uradalmak voltak. Találhatunk továbbá néhány birtoktestet az ország más, elsősorban Nógrádhoz közeli megyéiben, például Trencsén vagy Nyitra megyében. Ezek egy részét jó házasságaik révén szerezhették, de ugyan-

8 NAGY1857–1867. I. 127.

9 KÁLLAY-PATAKYNÉ, 1972. 3., továbbá NAGY1857–1867. I. 128.

ezen okból kifolyólag gyakran képezték per tárgyát. Balassa Ferenc és apjának unokatestvére, Sándor több peres ügyel is küzdött többek között az Illésházy és a Jesznák családdal.¹⁰ A házasságok „minőségére” mindig odafigyeltek, ami jól látható a családfából. Balassa apja, aki szintén a Ferenc nevet viselte, első ízben a Nyitra megyében birtokokkal (Bossány és Kartóc) rendelkező Tolvay családból¹¹ kapott feleséget. Második házassága még ennél is jobban sikerült, hiszen akkor már a Vécsey családba tudott benősülni.

Balassa Ferenc a családi birtokon, Kékkő várában látta meg a napvilágot 1732-ben. Gyermekkorára vonatkozó adatokat nem ismerünk. A családi háttér minden bizonnyal jelentős befolyást gyakorolt Balassa törekvéseire, hiszen ha a Balassák nem is tartoztak az ország legelőkelőbb famíliái közé, semmiképpen sem voltak jelentéktelennek tekinthetők. Nyilván bennük is élt a vágy a nemesi ranglétrán való feljebbjutásra, és az ambíciót bizonyára átültették az ifjú Ferencbe, akinek képességei révén sikerült is megvalósítania ezt a törekvést.

Balassa tanulóiévei

A magyar nemesség ambíciója a nemesi ranglétrán való emelkedésre szívesen találkozott össze az udvar azon igényével, hogy az államigazgatás feladatait minél magasabban kvalifikált szakemberekre bízák. A szakemberekre nemcsak az igazgatási feladatokban volt szükség, az élet egyre több területén keresték a hozzáértő embereket. Már a 18. század első felétől kezdődően megjelentek a különböző szakiskolák.

A felvilágosult abszolutizmus egyre nagyobb beleszólást igényelt az oktatásügybe, elsősorban a katolikus nemeseket szeretne volna kivonni Róma vonzáskörzetéből. 1746 novemberében nyitotta meg kapuit a bécsi Theresianum, a Mária Terézia által alapított középfokú nemesi akadémia.¹² Az intézmény létrehozásának célja az volt, hogy minőségi hivatalnokképzést nyújtson a Monarchia valamennyi területéről érkező katolikus

¹⁰ KÁLLAY-PATAKYNÉ, 1972. 28.

¹¹ Rövid ideig virágzó család, melyet 1709-ben emeltek bárói rangra, majd 1754-ben Tolvay János nyert grófi címet. A Tolvayok birtokai Nyitra és Nógrád megyében fekvtek. A család a 18. század folyamán kihalt. (NAGY 1857–1867. I. 235–236.)

¹² A Theresianum 18. századi történetére és működésére vonatkozó ismeretek hiányosak, részint a források egy csoportjának megsemmisülése miatt. A fennmaradt dokumentumok feldolgozása jelenleg is tart.

nemes ifjak számára. A Theresianumban 1752–1784 között mintegy 150 magyar diák tanult 2-5 éves időtartammal.¹³

A Theresianumban az ifjak az alpműveltség megszerzésén túl elsajátíthatták a hivatali munkához szükséges gazdasági, jogi ismereteket is. Az oktatáshoz hozzátartozott továbbá a költségeket jelentősen megemelő lovaglósiskola is. Az oktatói gárdában kezdetben nagy számban voltak jelen jezsuita atyák, de külön tanárokat hívtak például a jogi oktatáshoz. Karl Anton von Martini¹⁴ is a Theresianumban kezdte pályafutását, éppen az 1750-es években. Később a pénzügyi ismeretek tanítására egy rövid időre Joseph von Sonnenfelst¹⁵ is sikerült megnyerni.¹⁶ Kettejük tankönyveit a század második felében állandóan használták a bécsi felsőoktatási intézményekben is.¹⁷

Amikor Balassa az 1750-es évek első felében, 1752–1755 között a Theresianumban tanult,¹⁸ az intézmény még nagyon frissnek számított, de már ekkor több magyar köz- és főnemesi család küldte ide a gyermekét. Balassa idővel a Theresianum egyik legkiválóbb diákjává vált, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy 1754-ben Bécsben nyomtatásban is megjelent *Casulae S. Stephani regis Hungariae vera imago et expositio* című iskolai dolgozata.¹⁹ A tehetséges fiatalemberre felfigyelt az intézmény kurátora, Johann Joseph Khevenhüller-Metsch tanácsos is.²⁰ A tanácsosnak egyik kedvenc diákja volt Balassa, és később ő volt az, aki elindította Balassát a hivatali pályán. Ennek a pályának a csúcsa egyértelműen 1772-ben érkezett el, amikor Balassát hivatalnoki munkájának elismeréseképpen grófi rangra emelték.

A Theresianumban eltöltött idő más szempontból is meghatározó volt Balassa életében. Ott ugyanis – az udvar szándékának megfelelően –

13 H. BALÁZS, 2001. 69.

14 Karl Anton von Martini: 1754-től kezdve a bécsi egyetem államjogtanára, az új államelméleti rendszer kidolgozása mellett fontos szerep jutott neki az új hivatalnoki kar nevelésében, a jogreformban és az oktatásügy elvi irányításában.

15 Joseph von Sonnenfels (1732–1817): művelt zsidó értelmiségi család fia, az osztrák–német polgárság által támogatott nyelvi törekvések vezető személyisége, az új politikai államtani, pénzügytani elmélet egyik fő hivatalos kidolgozója, 1763-tól a bécsi kamerálisztika tanszék professzora.

16 GUGLIA, 1912. 62–70.

17 H. BALÁZS, 1968. 408.

18 GUGLIA, 1912. 190.

19 SZINNYEI, 1894. 394.

20 KHAVANOVA, 2000. 85.

lehetőség nyílt a magyar és az ausztriai ifjak érintkezésére, a fontos kapcsolatrendszer alapjainak kiépítésére. Magyar részről igen heterogén nemesi csoport gyűlt össze Bécsben, melynek elitjét olyan családok gyermekei jelentették, mint az Esterházy, Batthyány, Erdődy vagy Festetics família. Egy fokkal lejjebbről említhető a Vécsey vagy a Draskovich család, de egy-egy alapítvány anyagi támogatásával a vármegyei adminisztrációban dolgozó nemesek gyermekei is eljuthattak Bécsbe a borsos tandíj ellenére.²¹

Balassa privát és közéleti-szakmai kapcsolatrendszere

Nem kis mértékben a Theresianumban eltöltött éveknek köszönhetően Balassa már hivatali pályája kezdetén meglehetősen kiterjedt kapcsolatrendszerben mozgott. A mozgásterét behatároló kapcsolati háló rekonstruálásához a levéltárban fennmaradt magánlevelezést és hivatali iratokat használtuk fel (lásd I. melléklet). A dokumentumok alapján látható, hogy Balassa bejáratos volt valamennyi, az ország politikai és szellemi életében meghatározó szerepet játszó körbe. A vizsgálat célja – egyelőre – a kapcsolatrendszer vázolása volt, függetlenül attól, hogy Balassa ismeretsége milyen jellegű (hivatalos, magán stb.) volt az említendő személyekkel.

A vele összeköttetésben álló személyek csoportosítása, vizsgálata során nem szabad megfeledkezni arról, hogy a 18. század második felében az udvar politikáját kezdetben támogatók közül sokan kötöttek ki az azt ellenzők táborában, és ez természetesen fordítva is igaz volt. Ez a folyamat leginkább – és nem véletlenül – II. József uralkodása idején különösen látványos: az 1781-es cenzúrarendelet és a katolikusok ellenérzését kiváltó intézkedések (szerzetesrendek feloszlatása stb.) megingatták a lojálisak bázisát, a türelmi rendelet (1781) azonban számos protestánst állított József mellé, akik még az 1784. évi nyelvrendelet és a korona Bécsbe szállítása után is megmaradtak az uralkodó oldalán. A továbbiakban a fiziokrata reformok, 1785-ben a kerületi rendszer kiépítését célzó rendelet, majd a török háború széles patrióta ellenzékét hozott létre, világnézeti különbségekre való tekintet nélkül.²²

21 KHAVANOVA, 200. 78.

22 H. BALÁZS, 1995. 69.

Balassa kapcsolatrendszerében a legnépesebb csoportot az udvarhoz hű arisztokraták alkották. Találhatunk szálakat Pálffy Miklós²³ kancellárhoz vagy Pálffy Károlyhoz,²⁴ aki igen jó viszonyban volt az uralkodóval, hosszan töltötte be az alkancellári, majd 1786-tól a kancellári tiszteket. Régről datálódik kapcsolata Brunswick Antal²⁵ tanácsossal is. A levelezőpartnerek között ott találjuk Niczky Kristóf grófot,²⁶ akit Balassához hasonlóan hivatali tevékenységéért emeltek grófi rangra. Ebbe a csoportba tartozik továbbá Izdenczy József,²⁷ akit Balassa „méltó párjaként” tart(ott) számon a történetírás.

A királypárti csoportosulásnak volt egy része, mely kiszolgálta ugyan az udvart, de nem teljes mértékben értett egyet annak politikájával, különösen II. József idején. Esterházy Ferenc kancellár nevével mind a magánlevelezésben, mind a hivatali iratok között fennmaradt királyi körrendeleteken (*circularia impressa*) találkozhatunk.²⁸ Esterházy nem vette át teljesen a jozefinista szellemiséget. Marczali szerint ő volt az utolsó ember, aki még bizonyos korlátot jelenthetett II. József rohanó reformjai számára.²⁹

Érdekesen alakult Fekete György gróf³⁰ élete is. Karrierje még Mária Terézia uralkodása alatt indult, hivatalnoki munkájáért már 1760-ban grófi rangra emelte a királynő. Ezután számos tisztséget töltött be, egé-

23 Gróf Pálffy Miklós (1710–1773) főudvarmester, kancelláriai tanácsos, majd 1758–62 között főkancellár, 1765-től országbíró

24 Gróf Pálffy Károly alkancellár, 1786-tól kancellár, MOL P 1765 27. cs. 17. t. 39.

25 Gróf Brunswick Antal (†1793) barsi főispán, majd a nyitrai kerület királyi biztosa, helytartótanácsos

26 Gróf Niczky Kristóf (1714–1787): a bécsi egyetem neveltje, 1764-ben bécsi magyar kancellár, 1765-ben kapott grófi címet Mária Teréziától (MOL P 1765 28. cs. 17. t. 388.)

27 Báró Izdenczy József (1733–1811) 1771-től az Erdélyi, 1776-tól a Magyar Kancellária tanácsosa, 1785-től az Államtanács tagja, a magyarok közül elsőként töltötte be ezt a funkciót. Izdenczy kismemesi származású hivatalnok volt, és csak nem sokkal halála előtt, 1811-ben emelték bárói rangra. Ennek ellenére, mivel betöltött tisztségeinek köszönhetően az arisztokrata körökben mozgott, őt is ebben a csoportban említjük.

28 Gróf Esterházy Ferenc kancellár (MOL P 1765 1. cs. 119. és KÁLLAY-PATAKYNÉ, 1972. 68.)

29 MARCZALI 1881–1888. III. 72.

30 Gróf Fekete György a Helytartótanács tagja, személynök, titkos tanácsos, főispán, alkancellár, 1773–1783 között országbíró, az 1770-es években állt levelezésben Balassával (MOL P 1765 27. cs. 17. t. 270. p. és KÁLLAY-PATAKYNÉ, 1972. 91.)

szen az országbíróságig jutott el.³¹ Idővel azonban egyre inkább eltávolodott az udvar politikájától, II. József pedig már kifejezetten terhesnek érezte jelenlétét. Hamarosan nyugdíjazták, tisztességes évváradiékat utaltak ki számára.³²

A levelezésben megjelennek a patrióta nemesség képviselői is, akik ellenezték II. József reformtörekvéseit. Apponyi Antal gróf³³ például az elsők között utasította vissza az uralkodó felkérését a kerületi biztosi feladatra. Döntését azzal indokolta, hogy számára a szabadság eszménye (melyet jelen esetben a vármegyerendszer szimbolizált) többet ér, mint az uralkodó szolgálata.³⁴

Találkozhatunk Semsey András báró nevével,³⁵ aki az 1780-as évek végén részt vett abban a nemesi mozgalomban, amely a berlini udvar segítségével próbált volna fellépni II. József ellen. József halála után az új uralkodó, II. Lipót listát állított össze azokról a személyekről, akik neve kapcsolatba hozható volt a mozgalommal.³⁶ A névsorban Balassa levelezőpartnerei közül többen is szerepeltek. Így például Orczy László³⁷ is, akit 1791-ben Lipót a következőképpen jellemzett fia, Sándor Lipót számára: „*nagyon gazdag ember, aki rengeteg pénzt költött a többiek izgatására, és „pártot” szervezett. (...) Erőszakos és felettébb veszélyes ember...*”³⁸

A felvilágosult rendi mozgalom egyik meghatározó személyisége, Forgách Miklós gróf³⁹ szintén kapcsolatban állt Balassával. Forgách 1777–

31 H. BALÁZS, 1989. 903.

32 MARCZALI, 1881–1888. II. 427.

33 Gr. Apponyi Antal: Tolna megyei nagybirtokos, a Theresianumban végezte tanulmányait, s többek között jelentős könyvtáráról volt ismert.

34 HAJDU, 1982. 180–181.

35 Báró Semsey András kancelláriai, majd bécsi kamarai tanácsos.

36 Az 1780-as évek végén a magyar rendi ellenállás egy csoportja a poroszok segítségét keresve próbálta meg detronizálni II. Józsefet, illetve a Habsburgokat. A mozgalomban résztvevők közül csak néhánynak – köztük Semseynek – a nevét ismerjük pontosan. II. Lipótnak sem voltak biztos adatai, de a számára összeállított lista alapján igen kiterjedt mozgalomra gyanakodott olyan személyek részvételével, mint gróf Sztáray Mihály, gróf Széchényi Ferenc, báró Podmaniczky József vagy gróf Teleki József. (MÁLYUSZ, 1926. 5.)

37 Báró Orczy László (1750–1807) a költő, Orczy Lőrinc fia, Abatúj megye főispánja, a budai kamara elnöke, II. József idején helytartótanácsos.

38 „...*homme fort riche qui a dépensé beaucoup d'argent à animer les autres et s'est formé un parti. (...) Homme violent, dangereux de toutes les facons...*” (MÁLYUSZ, 1926. 440.)

39 Gróf Forgách Miklós (†1795) lipcsei tanulmányai után kormányiszékeken szolgált, majd Debrecen királyi biztosa lett, 1777-től Nyitra megye főispánja, a szabadkőműves mozgalom tagja volt.

1785 között nyitrai főispáni tiszteletet töltött be. 1784-ben azonban a nyelvrendelet, majd az őszi összeírási és házszerűségi rendeletekkel szemben tanúsított ellenállása miatt II. József megfosztotta tisztségétől.

Hosszan levelezett Balassa Esterházy Károly egri püspökkel, aki az 1780-as évek elejétől kezdve vezéralakja volt a II. József egyházi reformjával szembenálló magas klérusnak. Hozzá hasonlóan a jozefinista intézkedésekkel szemben foglalt állást Migazzi Kristóf váci püspök,⁴⁰ majd bécsi érsek, akinek tanácsát Mária Terézia még gyakran kikérte, ám II. József egyházpolitikája elfogadhatatlan volt számára.

Balassa számos szállal kapcsolódott a középszintű vezetésben dolgozó nemességhez. Ebben a csoportban számos vármegyei tisztségviselőt, fő- és alispánt, szolgabírókat találhatunk. Itt nemcsak a számos, első hallásra ismeretlen nevű hivatalnokot kell megemlítenünk, hanem például Berzeviczy Gergelyt.⁴¹ Berzeviczy 1781-ben egy bécsi útja alkalmával érezte szükségét, hogy Pozsonyon átutazva néhány fontos helyi vezetőt, köztük Balassát is felkeresse. Így írt erről egyik, anyjához küldött levelében: „*Augusztus utolsó napján érkeztünk ide [ti. Pozsonyba], és még ma továbbutazunk Bécsbe, miután néhány fontosabb látogatást tettünk a helyi városi embereknél (Stadt Leute). Gróf Csáky, Balassa, Jesznák Pál, Splényi nincsenek itt, őket majd a visszaúton keressük fel.*”⁴²

Balassa élénk levelezést folytatott a korszak vezető szellemi elitjének több képviselőjével is. Koppi Károllyal,⁴³ a piarista történésszel 1796-ban váltottak levelet, valamint találhatunk egy-egy levelet a Theresianum kapcsán már említett Karl Anton von Martinitől, a bécsi egyetem neves államjogprofesszorától vagy Khevenhüller tanácsostól is. Viszonylag tágabb időintervallumot (1784–1799) ölelt fel levelezése Kovachich Márton

40 Migazzi Kristóf (1714–1803) hosszú ideig váci püspök, 1757-től bécsi érsek; az állam azon törekvése, hogy minél inkább beavatkozzon az egyház ügyeibe hamar a felvilágosodás és a jozefinizmus ellenségévé tette.

41 Berzeviczy Gergely (1763–1822): közigazdasági író, a göttingai egyetemen tanult kamentalisztikát, 1787-től helytartótanácsi gyakornok, 1791-ben jelentéseket készített az országgyűlés kereskedelmi bizottsága számára.

42 „*Wir sind letzten August hierher angelangt, und werden heute nach Wienn fortreisen, nachdem wir einige weniger bedeutenden Visiten, bey den hiesigen Stadt Leuten gemacht haben. Graf Csáky, Balassa, Paul Jesznak, Splényi sind nicht hier, bey denen werden wir trachten in unserer Rückkehr aufgeführt zu werden.*” Berzeviczy Gergely levelezésének jelentős részét feldolgozta H. Balázs Éva, és a levelek egy részét közzé is tette, lásd H. BALÁZS, 1967. 240.

43 Koppi Károly (1744–1801) történétíró, piarista pap, 1784–1795 között a pesti egyetem tanára, 1795-ben a jakobinus perek idején megfosztották katedrójától.

György⁴⁴ jogtörténésszel, aki 1786-tól szerkesztette a *Merkur von Ungarn* című folyóiratot. Megjelenik a levelezőpartnerek között Schwartner Márton,⁴⁵ a hazai statisztika úttörő személyisége, aki a *Statistik des Königreichs Ungarn* című munkájához folytatott adatgyűjtés során vette fel a kapcsolatot Balassával. H. Balázs Éva felveti annak lehetőségét, hogy Balassa volt az a névtelen báró, akinek a szerző munkáját ajánlotta.⁴⁶

Balassa levelezőpartnereinek jelentős része a szabadkőműves mozgalom tagja volt. A 18. század elejétől virágkorát élő szabadkőművesség rövid idő alatt a felvilágosodás eszméinek egyik legfontosabb hordozójává, közvetítőjévé vált. Az Európa-szerte megalakuló páholyokba a korszak legműveltebb tudósai mellett gyakran léptek be uralkodók, miniszterek, magas rangú hivatalnokok. A szabadkőműves testvérek összefüveteleiken a segítség és javítás szándékával, a legújabb tudományos eredmények felhasználásával keresték a megoldásokat államelméleti, jogi, közgazdasági, vallási stb. kérdésekre. Ugyanilyen munka folyt a Monarchia, ezen belül Magyarország páholyaiban, és csakúgy, mint nyugaton, a szabadkőművesek jelentős társadalmi-ideológiai hatást tudtak kifejteni. Magyarországi társadalmi jelentőségüket mutatja, hogy olyan személyek is, mint gróf Széchényi Ferenc,⁴⁷ báró Podmaniczky József,⁴⁸ Hajnóczy József⁴⁹ vagy Kazinczy Ferenc⁵⁰ szerepet vállaltak a mozgalomban.⁵¹

44 Kovachich Márton György (1744–1821) jogtörténész 1774-től az Egyetemi Könyvtár alkalmazottja, 1786/1787-ben a *Merkur von Ungarn*, az első tudományos igényű, hetente megjelenő magyarországi folyóirat szerkesztője.

45 Schwartner Márton (1759–1823) a hazai statisztika úttörője, tanulmányait Göttingában végezte, Késmárkon, majd 1785-től a soproni líceumban statisztikát és államtant oktatót, később a pesti egyetemen oklevéltant és címertant tanított. Legismertebb munkája a *Statistik des Königreichs Ungarn*. Pest, 1798.

46 H. BALÁZS, 1967. 45.

47 Gróf Széchényi Ferenc (1754–1820) nagybirtokos, 1783-tól helyettes horvát bán, 1785–86-ban a pécsi kerület biztosa, később helyettes országbíró, a Magyar Nemzeti Múzeumnak és könyvtárának (ma Országos Széchényi Könyvtár) megalapítója.

48 Báró Podmaniczky József (1756–1823) protestáns főnemes, Göttingában tanult, majd II. József idején helytartótanácsos. Idővel szembefordult a császár politikájával és a nemesi mozgalomban vállalt szerepet. 1790/91-ben az országgyűlés által kiküldött kereskedelmi és tanulmányi bizottság tagja.

49 Hajnóczy József (1750–1795) jogtudós, gróf Forgách Miklós, majd gróf Széchényi Ferenc titkára, 1786–1790 között Szerém vármegye alispánja, a jakobinus mozgalomban betöltött szerepéért 1795-ben kivégezték.

50 Kazinczy Ferenc (1759–1831) író, költő, a nyelvújító mozgalom vezéralakja, a *Magyar Museum*, majd az *Orpheus* című folyóiratok szerkesztője, a jakobinus mozgalomban való részvételéért több évi börtönre ítélték.

A korábban már említett személyek közül Pálffy Károly gróf a bécsi „Koronázott reményhez”,⁵² Forgách Miklós gróf a „Három sashoz” címzett páholy tagja volt⁵³, Apponyi Antal gróf pedig a szintén bécsi székhelyű „Igaz egyelértéshez”⁵⁴ páholyban vállalt szerepet. Koppi Károlyt, a pesti egyetem tanárát a „Nagylelkűséghez” címzett páholy mesterévé választották.⁵⁵ Érintett volt még Balassa levelezőpartnerei közül például Skerlecz Miklós,⁵⁶ a zágrábi tankerület igazgatója, valamint a theresianumi iskolatárs, Fekete János gróf,⁵⁷ aki mintegy tíz esztendőn keresztül állt levelezésben Balassával.

Szintén szabadkőműves volt, majd a jakobinus mozgalom tagja lett Laczkovics János.⁵⁸ Laczkovics 1791-ben Martinovics Ignác egy latin nyelvű, monarchiaellenes röpiratát írta át királpártira, és fordította le németre. Balassa és Izdenczy a munkát olyan jónak találták, hogy az udvar érdekében támogatták nyomtatásban való megjelentetését.⁵⁹

Balassa munkamódszerei modern elvárások tükrében

A levéltári anyag és a szakirodalom alapján úgy tűnik, Balassa szívén viselte az oktatásügyet. Célszerűnek tűnik hivatalnoki tevékenységét ebből a szempontból megvizsgálni. Fináczy Ernő kiemeli, hogy Balassa már az 1770-es évektől kezdődően részt vett különböző oktatásügyi bizottságok munkájában, 1774-ben pedig a Helytartótanács Fekete György gróf elnöklete alatt működő tanulmányi bizottságának tagjaként említi. Ugyanebben az évben született meg Ausztriában az *Allgemeine Schulordnung*, amelynek érvényességi köre nem terjedt ki Magyarországra, de megkezdték a benne foglal-

51 H. BALÁZS, 1977. 220–221.

52 ABAFI, 1900. 139.

53 ABAFI, 1900. 34.

54 ABAFI, 1900. 140.

55 H. BALÁZS, 1997b. 240.

56 Skerlecz Miklós (+1799) a zágrábi báni törvényszék bírása, zágrábi főispán 1787-től, a horvát felvilágosult rendiség meghatározó személye.

57 Gróf Fekete János (1741–1803): gróf Fekete György országbíró fia, az 1790/1791-es országgyűlésen Arad megye küldötte, kiterjedt levelezést folytatott a magyar fő- és köznemességgel és értelmiséggel, a szabadkőműves mozgalom tagja. Levelezését feldolgozta MICHAUD, 1983.

58 Laczkovics János (1754–1795): gárdista, majd a Graven-huszárezred tisztje, a Martinovics-féle jakobinus mozgalomban betöltött szerepe miatt 1795-ben kivégezték.

59 MÁLYUSZ, 1926. 156.

tak adaptálását a magyar viszonyoknak megfelelően.⁶⁰ A rendelet értelmében Pozsonyban felállított népoktatási bizottság iskolai albizottságának vezetésével Balassát bízták meg.⁶¹

Ilyen előzmények után nevezte ki Mária Terézia Balassát 1776-ban, a tankerületi rendszer bevezetésekor a pozsonyi tankerület (Pozsony, Nyitra és Trencsén megye) főigazgatói posztjára.⁶² Balassa ezt a feladatát is igyekezett lelkiismeretesen végezni. Már rögtön kinevezésének évében több látogatást is tett. Járt Modor, Bazin és Szokolca katolikus oktatási intézményeiben, de ellátogatott a pozsonyi és a trencsényi protestáns iskolákba is.⁶³

Részt vett nyilvános vizsgákon, sőt, ő maga is szervezett ilyeneket. 1782-ből fennmaradt egy, a bartbergi árvaház gyermekeinek nyilvános vizsgájára szóló nyomtatott meghívó.⁶⁴ A dokumentum első része táblázatos formában mutatja be az iskola tanárait és diákjait: melyik osztályban milyen tárgyakat tanultak, majd következik a kétnapos vizsga programja osztályokra, tárgyakra lebontva.

A füzet utolsó részének a „*Historische Nachrichten*” címet adták. Ez a fejezet olyan alpontokra tagolódik, mint például az alapítvány létrehozásának és működésének története vagy az alapítvány kurátorainak bemutatása. Az alapítvány céljaként fogalmazta meg, hogy „*az árvákból az állam számára hasznos embereket neveljenek*”, „*dolgos és ügyes fiúkat képezzenek kézművesekké*”.⁶⁵ A gyermekeket német és magyar nyelvre tanították, és igyekeztek megadni nekik a szükséges alapokat a matematikához, az íráshoz és az olvasáshoz (3. §). A lányoknak külön órákat tartottak, melyeken elsajátíthatták a háztartásvezetés legfontosabb teendőit, a fiúkat pedig kiadták mesterekhez tanulni (3. §). Az intézmény eredményességét illusztrálандó számos példát hoz az irat az iskolában végzett és a későbbiek folyamán szakmájukban befutott diákok közül (7. §).

A hatékonyan, nagy szakértelemmel végzett munka Balassa tankerületi igazgatói tevékenységében is nyomon követhető. A pozsonyi iskola

60 Az 1774-ben bevezetett *Allgemeine Schulordnung*ot Johann Ignaz Felbiger (1724–1788) ságani apát dolgozta ki Mária Terézia kérésére. A reform során egy általa kialakított, egységes rendszert próbált megvalósítani, ami az iskolatípusokra, tantervekre, könyvekre és új módszerekre egyaránt kiterjedt. KOSÁRY, 1996. 455.

61 FINÁ CZY, 1899. II. 96–97.

62 KOSÁRY, 1996. 414.

63 FINÁ CZY, 1899. II. 335 és 386–387.

64 MOL P 1765 8. cs. 4. t. 36–43.

65 „*Die Absicht d[er] St[iftung] ist, aus Waisen brauchbare Leute für den Staat zu ziehen, [...] es auch arbeitsame und geschickte Knaben für Künstler und Hand[werker] bilden...*” MOL P 1765 8.cs. 4. t. 40.

kapcsán már működése elején jelezte a megfelelő oktatók hiánya okozta problémákat, melynek megoldását a „kegyes tanítórend” bevonásával képzelte el. A piaristák adták volna a tanári kar döntő többségét, és évente hat diákot kifejezetten azért vettek volna fel, hogy azok az új oktatási módszereket elsajátítsák, és továbbvigyék az elmaradottabb területekre.⁶⁶ Balassának ezen kívül jelentős szerepe volt a bazini „*paedagogium*” kialakításában.⁶⁷

Amint a fentiek is mutatják, Balassától egyáltalán nem álltak messze az új kezdeményezések, és ezt mások is felismerték. Szintén a tankerületi iratok között található Tessedik Sámuelnek,⁶⁸ akkor a szarvasi mintagazdaság tanárának egy többoldalas iskolaterve 1789-ből,⁶⁹ pontosabban egy vidéken létrehozandó ipari iskola részletesen kidolgozott elgondolása. A tervezet két fő részre tagolódik. Az első magát az iskolát mutatja be: milyen épületek szükségesek, hol és hogyan helyezték el a tanárokat és a diákokat, milyen órákat tartanak az egyes helyiségekben. A tervezet második része egy kifejezetten az iskola számára elkészítendő tankönyvet mutat be, amely szakmai és erkölcsi képzést egyaránt nyújtana a diákok számára. Nagy hangsúlyt helyez az újfajta ismeretek elsajátítására, a gyakorlati készségek megszerzése mellett az elméleti oktatásra. Megjelenik a szakemberek mellett a szaktanárok képzésének gondolata: „*Nemcsak fiúkat és lányokat, hanem iskolamestereket, férfiakat és nőket egyaránt kell itt képezni az ipari iskola számára.*”⁷⁰

Az utánpótlás biztosításának jelentőségét Balassa is felismerte. Számos fiatal nemesnek segített bejutni különböző akadémiákra. Nem véletlen, hogy az ifjú Madocsányi Antal, aki a Theresianumban szeretett volna tanulni, Balassát hívta meg egy látogatásra bécsi otthonukba. Brunswick Antal, miután fia sikeresen tett le egy nehéz vizsgát a Theresianumban, büszkén értesítette erről Balassát.⁷¹ Szintén figyelemre méltóak azok a hálaalkodó levelek, amelyeket Szörényi báró küldött Balassának, aki feltehetőleg támogatta fia, Szörényi József tanulmányait a nyitrai kollégiumban.⁷²

66 FINÁ CZY, 1899. II. 290–291.

67 FINÁ CZY, 1899. II. 341–342.

68 Tessedik Sámuel (1742–1820) evangélikus lelkész, pedagógus, főleg német egyetemeken tanult, 1779-ben Szarvason parasztfjak számára alapított gazdasági iskolát, melyet 1806-ban kénytelen volt bezárni.

69 P 1765 8. cs. 4.t. 58–61.

70 *Nicht nur Knaben, und Mädchen, sondern auch Schulmeister und Schulmeisterinnen sollen hier für Industrie-Schulen gebildet werden.*” MOL P1765 cs. 4. t. 58.

71 KHAVANOVA, 2000. 85.

72 KHAVANOVA, 2000. 85–86.

Balassa, a kor elvárásainak megfelelően, élt a térségünkben új tudományoknak számító statisztika módszereinek lehetőségeivel. Már szerémi főispánként is lelkiismeretesen készítette el a megyék számára előírt jelentéseket,⁷³ igen terjedelmes iratokat továbbított az udvarba. A szóveges jelentéseket azonban nagyon nehezen lehetett kezelni, a lényeg kiemelése mindig hosszadalmas olvasást vett igénybe. Balassa is érezte ezt, és meg is próbálta áttekinthetőbbé tenni a jelentések tartalmát. Az 1770-es évek derekán jelennek meg Balassa hivatali iratai között a táblázatos kimutatások, melyek egy-egy témakörre vonatkozó adatokat tartalmaznak. A tabellák elkészítésével Balassa szolgabíráit bízta meg, akik közül Balogh Mihály, Hajnovics István és Szallics Mátyás nevét kell külön kiemelni.⁷⁴ Hármuk ellenőrzésével készült a legtöbb ilyen táblázat, és igazán figyelemre méltó, milyen pontosan és tisztán készítették el őket. A táblázatok lehetővé tették a célirányos információszerzést, és áttekinthetőségük révén rengeteg időt lehetett megspórolni velük.

A táblázatos formában történő adatközlés, felmérés nem volt teljesen új jelenség Magyarországon. Már a 17. században is találkozhatunk első sorban gazdasági tartalmú táblázatos kimutatásokkal. Használták ezt a módszert például a Debreczeniek, Thurzók, Rákócziak birtokainak számbavételére.⁷⁵ Újdonságuk inkább tematikájukban rejlett, hiszen a 18. század második felétől már nemcsak gazdasági ügyekben jelentettek nagy segítséget, a tabellák a legkülönbözőbb ügyköröket ölelték fel. Balassa oktatásügyi problémák iránt való fogékonyságát mutatja az a két táblázat, mely az iskolamesterekre és a népiskolákra vonatkozóan tartalmaz adatokat az 1774-es esztendőből. A tabellákban használt rubrikák meglehetősen egyedinek tűnnek (nem úgy, mint később a minősítési íveknél), a kérdéseket gyakran hosszan és bonyolultan fogalmazták meg, és sokszor hiányoznak adatok az egyes rubrikákra nézve.

73 A megyék számára előírt új intézkedések végrehajtását és annak minőségét a központi hivatalok képtelenek voltak személyesen ellenőrizni, ezért már Mária Terézia idején elrendelték, hogy az intézkedések végrehajtásának eredményeiről a megyék írásban számoljanak be. HAJDU, 1983. 38–39.

74 Balassának szerémi ispánága alatt számos szolgabíró dolgozott. A fennmaradt jelentések, beküldött táblázatok alapján kirajzolódik a megye fontosabb igazgatási központjai: Illók, Vukovár és Irreg. Balogh Mihály, Hajnovics István és Szallics Mátyás minden bizonnyal Balassa legkiválóbb emberei közé tartozhatott, amire az is utal, hogy nevükkel Balassa magánlevelezésében is találkozhatunk.

75 ZIMÁNYI, 1987 és R. VÁRKONYI, 1987 passim.

A Szerém vármegyei iskolamesterekről szóló táblázat (2. melléklet)⁷⁶ rubrikái között megtaláljuk a személyi adatokra, életkorra, vallásra és nyelvismeretre vonatkozó információkat. Az iskolamesterek többsége viszonylag fiatal volt, húszas-harmincas éveiben járt. Sokan közülük csak szerbül beszéltek, de a katolikusok között nem volt ritka, hogy akár három nyelven is tudtak. Számba vették az egyes iskolákban tanuló diákokat is, akiknek nagy része fiú volt. A diákok száma jelentős mértékben függött a település nagyságától. A nagyobbakban, például Illókon, ahol két iskola is működött, egy tanárra akár nyolcvan diák is juthatott, másutt alig tíz gyereket írtak be az iskolába. A táblázat kérdései foglalkoznak azzal is, hogy az egyes iskolamesterek munkájával mennyire voltak megelégedve.

Ehhez mintegy párként csatolható a népiskolákat bemutató tabella (3. melléklet).⁷⁷ A táblázatban szereplő kérdések alapján nemcsak az iskolamesterekre vonatkozóan szerezhetünk ismereteket (mióta alkalmazzák őket, milyen vallásúak, mely nyelveket beszélnek), hanem részletes képet kaphatunk magáról az iskoláról is. Megtudhatjuk, mennyire voltak jó állapotban az iskolaként használt épületek, tartozott-e hozzájuk némi földterület, volt-e lehetőség arra, hogy a fiúkat és lányokat külön helyiségekben oktassák. A működés gazdasági feltételeire irányuló kérdések segítségével látható, milyen bevételekkel rendelkezhetett egy-egy iskola, mennyiben számíthatott a helyi földesúr támogatására.

Ilyen előzmények után valószínűleg nem okozhatott különösebb problémát Balassának az államilag alkalmazott tisztségviselők minősítési rendszerének bevezetése 1780-ban. A rendelet értelmében minősítési íveket (németül *Conduit Listen*, latinul *censorea tabella*) kellett kiállítani a Kancellárián, a Helytartótanácsnál, a Kúriánál és az ezeknek alárendelt szerveknél alkalmazott valamennyi tisztségviselőről, majd a dikasztériumok egyesített listáját évente kellett felterjeszteni az uralkodóhoz. „Az állami ügyek elvégzésénél elsőrendű fontossága van annak, hogy a köztisztviségekbe a legalkalmasabb emberek kerüljenek be”⁷⁸ – hangzik az 1780-as rendelet bevezetője, és II. József ezekben a minősítési ívekben szerette volna megtalálni az eszközt a legrátermettebbek kiválogatására. A kerületekhez továbbított rendeletekhez mintául szolgáló íveket csatoltak megadva azokat a szempontokat, amelyeket a legfontosabbnak tartottak.⁷⁹

76 MOL P1765 2. cs. 1. t. 416–419.

77 MOL P1765 2. cs. 1. t. 424–427.

78 Idézi: HAJDU, 1983. 84.

79 A minősítési rendszerre részletesebben lásd HAJDU, 1983. 82–116.

A minősítési íveket kezdetben a vármegyei tisztviselőknek kellett elkészíteniük, 1785-től ez a feladat a kerületi biztosokra, így a zágrábi kerületben Balassára hárult. Mivel a rendelet előírta, hogy minden államilag alkalmazott tisztviselőről készüljön minősítés, el kellett jutni a legkisebb falvakba is. Ez a munka rendkívül nagy létszámú végrehajtó apparátust igényelt. A kerületi biztosoknak a beosztottaktól beérkezett résztáblázatokat kellett egy nagy tabellában egyesíteniük.

A minősítési ívek kérdései az élet minden területére kiterjedtek: sorra vették a legfontosabb személyi adatokat (név, vallás, életkor, társadalmi állás), a képzettség főbb jellemzőit (hány éve szolgál, milyen tanulmányokat folytatott, milyen nyelvismerettel rendelkezett). Megvizsgálták a tisztviselő anyagi helyzetét (rendelkezik-e birtokkal, kapott-e korábban fizetést, ha igen, mennyit), majd következtek a jellemére, természetére vonatkozó kérdések (tiszteletudó-e feletteseivel, keresztényi életet folytat-e, rendszeren végzi-e a munkáját). A kérdésekre adott válaszok a táblázatba foglalva részletes, átfogó képet nyújtottak a tisztviselői karról.

Balassa iratai között is maradt fenn néhány ilyen minősítési ív. A 4. mellékletből⁸⁰ – ha nem is vonhatunk le általános következtetéseket – ki tűnik, hogy az 1784. évben a táblázatban szereplő Szerém megyei tisztviselőknek nagy része nem több, mint tíz éve végzett akkor már hivatali munkát, elég kevés az olyan rutinos ember, mint a harminc éves szolgálati múltra visszatekintő Koczó Imre. Vannak, akiket még nem is bíztak meg önálló feladattal. Úgy tűnik, nagy gondot fordítottak a gazdaság kérdéseire, hiszen a tisztviselők jelentős hányadát ilyen jellegű feladatkörbe sorolták be. Ezek a tisztviselők egészen kiváló nyelvismerettel rendelkeztek, sokan beszéltek közülük latinul, magyarul, németül és horvátul is. A kérdések vizsgálják a hivatalnokok korábbi tevékenységét és azt is, mennyire jól töltik be az aktuálisan viselt hivatalt. A táblázat alapján a legtöbb hivatalnok jól nevelt, higgadt (*modestus*) embernek tűnik, aki figyelmes feletteseivel szemben, és jó keresztényhez méltó életet él. Ritkák az olyan bejegyzések, mint „zavaros” (*abstracus*), változó (*varius*) vagy közepszerű (*mediocris*).

80 MOL P 1765 4.cs. 1.t. 281–285.

Balassa vérbeli hivatalnok volt, ez a mentalitás hatotta át egész személyiségét, ez határozta meg egész életét. Ha mottót keresnénk tőle, talán azt a véleményét idézhetnénk, hogy minden elintézhető két nap alatt, nincs olyan ügy, melynek megoldása ennél több időt venne igénybe.⁸¹ Ez a hivatalnoki mentalitás jól megfigyelhető azokból a jelentésekből, melyeket kerületi biztosként készített, illetve készíttetett.⁸²

Jó bürokratahoz híven mindenről feljegyzést készített és készíttetett, ami kitűnően látszik az utána fennmaradt hatalmas iratanyagból. Egyik feliratában megjegyezte: jelentéseiben célja az is, hogy bemutassa, hogyan, milyen módszerekkel dolgozik. A kötelező jelentések mellett saját bevallása szerint diáriumot, munkanaplót is vezetett, melyben a munkameneten kívül feljegyezte a „közjót szolgáló” eszmefuttatásait is.⁸³ Ezt az alaposságot beosztottjaitól is elvárta, és valószínűleg az ennek nyomán keletkező „Schreiberey”⁸⁴ válthatta ki azt az ellenkezést a beosztottak részéről, amelyet a fent említett Zichy Károly országbíró is megfogalmazott.

Mindenben kompetensnek érezte magát, néha még olyan ügyekben is jelentett, amelyek csak áttételesen vagy egyáltalán nem tartoztak felügyelete alá. Egy alkalommal két porosz hadvezér érkezett a Felvidékre, s ekkor az uralkodó minden kerületi főispánnak utasításba adta, hogy amennyiben a rájuk bízott területre érkezne a két generális, akkor figyeljék meg őket. A két úr messziről elkerülte ugyan a zágrábi kerületet, Balassa azonban három jelentést adott le az ügyben.⁸⁵

Balassa hatalmas lelkesedéssel és buzgalommal látott hozzá feladataihoz, de ez a lelkesedés időnként szélsőséges formákat öltött. Lelkiismeretesen járta végig a főispáni utasítás értelmében a zágrábi kerület megyéit (Zala, Pozsega, Varasd, Zágráb-Szeverin megyék), minden községben részletesen tájékozódott a település gazdasági helyzetéről, ellenőriztette a falu

81 HAJDU, 1982. 230.

82 II. József 1785-ben vezette be Magyarországon a kerületi igazgatást, 10 kerületre osztva az ország területét. A kerületek élére kinevezett biztosoknak jelentéseket kellett készíteniük. Ezen jelentéseket – köztük Balassa által benyújtottakat is – Hajdu Lajos dolgozta fel, lásd HAJDU, 1982.

83 HAJDU, 1982. 230.

84 A bürokratikus ügyintézés nyomán kibontakozó, hatalmas méreteket öltő akta gyártás, papírtermelés és -fogyasztás. Erre a jelenségre használta II. József igen gyakran a „Schreiberey” kifejezést. HAJDU, 1983. 39–40.

85 HAJDU, 1982. 411.

okmányait. A mutatkozó hibákra igyekezett minél előbb megoldást találni. Javasatai között szerepelt például a virginiai dohány termesztése vagy akár bizonyos festőfűvek meghonosítása.⁸⁶ Felvetései árulkodnak több évtizedes igazgatási gyakorlatáról, még akkor is, ha ötletei időnként meglehetősen merésznek, meglepőnek tűnnek.

A főispáni utasításban előírt, majd gondosan elvégzett felmérések után igen részletes jelentés érkezett a Helytartótanácsához: Balassa 359 oldalas beadványával messze túlszárnyalta a többi kerületi biztost.⁸⁷ Ez az alaposág tette lehetővé, hogy kerületének megyei számára saját adottságainak megfelelő utasításokat küldjön ki. Az instrukciókban az élet legpróbb részleteit is képes volt megszabni, ha úgy látta jónak.

Egy alkalommal elrendelte például, hogy a fuvarosok gondosan lássák el állataikat az esti kocsmázás előtt, de arról is érkezett panasz, hogy „reggel felkelteti a népet harangszóval; ki fel nem kel és nem megy munkára, azt feljeleníti a bíró”.⁸⁸ Ezen intézkedések egy része megmosolyogtatja az embert, de ugyanakkor látni kell mögöttük azt is, hogy Balassa létező jelenségekre reagált ezekkel. Tudta, hogy vannak olyan dolgok, mint például az esti kocsmázás, amit nem fog tudni megváltoztatni, így ezekhez próbálta igazítani utasításait. Ettől függetlenül intézkedései a gyakorlatban sokszor kivitelezhetetlenek voltak.

Kerületi biztосként Balassa tevékenységi köre az életnek szinte valamennyi területére kiterjedt. Az ipar és kereskedelem, az adóügy problémáin túl odafigyelt például a börtönviszonyokra is. Tudta, hogy a börtönök állapota nem alkalmas az elítéltek őrzésére, így javasolta, hogy dolgoztassák őket a megyénél vagy magánosoknál, akik cserébe ellátnák őket. Így az állam számára is hasznos tevékenységet végeznének, a kemény munka pedig elrettentő hatással lenne a gaztettek elkövetőire.⁸⁹

A korszak új igényeinek, elvárásainak megfelelően járt el az 1770-ben kiadott, többször megerősített egészségügyi normatíva (*Sanitätsnormativ*) hatékony végrehajtásában is. Ellenőriztette, hogy a vármegyei orvosok (*physicus*) szegényeknek és gazdagoknak egyformán nyújtsanak segítséget, hogy csak vizsgázott patikus készíthessen és árulhasson orvosságot.⁹⁰ Rendészeti eszközök bevonásával próbálta elejét venni Zala megyében a „francia” vagy „gall” betegség terjedésének. A betegségből kigyógyulókat meg kel-

86 HAJDU, 1982. 230–231.

87 HAJDU, 1982. 228.

88 MARCZALI 1881–1888. II. 233.

89 HAJDU, 1982. 255.

90 HAJDU, 1982. 241.

lett feddeni, aki viszont ismét elkapta a kórt, arra büntetést kellett kiszabni.⁹¹

Ezek a népboldogító intézkedések ugyanúgy nem váltak be, mint II. József esetében, és Balassával szemben is széles ellenzék hoztak létre. Az ellenérzéseket erősíthette továbbá az is, hogy Balassa a racionalitás jegyében nem egyszer adott ki olyan utasításokat, melyek messze túllépték hatáskörét, néha törvényekkel is ellentétesek voltak. Utasította például a zalai parasztokat, hogy a földesúrnak járó gabona cséplését is végezzék el ingyen. Az intézkedés mögött az a teljesen ésszerű gondolat állt, hogy ha a magyar paraszt nem csépli le a földesúr gabonáját, akkor az kénytelen külföldi parasztokkal pénzért elvégeztetni a munkát.⁹² Ez pedig csak kivéve az országból a pénzt, és a külföldi parasztokat gazdagítja. Végtelenül racionális, de törvényesen nem megvalósítható. A hír hallatán a Helytartótanács is üzent Balassának, hogy az ügyben csak a szelíd rábeszélés módszerét alkalmazhatja, kényszerrel semmiképpen, mert az magasabb jogszabállyal ütközne. A Helytartótanács idővel „kiismerte” Balassát, és időnként már eleve figyelmeztette, ne kövessen el ilyen jellegű túlkapást.

Úgy tűnik, ez a végtelen bürokratizmus is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a kortársak olyan erős ellenszenvvel viseltettek Balassa iránt. Igen figyelemre méltó azonban, hogy Balassa nemcsak az utasításokban tartotta szem előtt következetesen a szakszerűséget és racionalitást. Szintén a hozzáértést tekintette elsőrendű szempontnak a hivatalnokok alkalmazásánál, akár közvetlen munkatársokról, akár a legalsóbb szintű igazgatás tisztségviselőiről volt szó. Jó például szolgálnak erre azok a rendelkezések, melyeket a megyei jegyzők kinevezésével kapcsolatban hozott. Képzett emberek hiányában ugyanis meglehetősen nehéz volt minden településen jegyzőt biztosítani. Balassa ekkor azt javasolta, hogy ha nem tudnak elég jegyzőt felsorakoztatni, akkor a kritikus helyeken keressenek egy-egy értelmes, a munka ellátására megfelelő képzettséggel és jellemmel rendelkező parasztot, a jövőre nézve pedig az értelmesebb parasztfiúk iskoláztatását javasolta.⁹³

91 HAJDU, 1982. 250. Zala megyében, ahol különösen gyakran ütötte fel fejét a betegség az ott állomásozó katonák körében, a tisztviselőkkel felügyeltette a környéken dolgozó prostituáltakat, akiket a katonák feljelentettek, ha úgy gondolták, tőlük kapták el a kórt. A „javíthatatlanok” büntetése közmunka és a városból való „kiszűrés” volt. HAJDU, 1982. 251.

92 HAJDU, 1982. 364.

93 HAJDU, 1982. 244.

Balassa hivatalnoki munkájának bemutatásához elsősorban az 1790-ig terjedő időszakot tekintettük át, nem véletlenül. II. József halála ugyanis legalább akkora megrázkódtatás volt az ország számára, mint trónra lépése. Balassa és a hozzá hasonló hivatali nemesek pályájának csúcsát is ez a kilenc esztendő jelentette. II. József halála azonban végleg megpecsételte a reformok és az azokat végrehajtó apparátus sorsát. Balassa megpróbálta megtalálni helyét a következő uralkodóknál is, pár évig még néhány funkciót is betöltött, bár korántsem volt már olyan pozícionált helyzetben, mint az 1780-as években. Hamarosan azonban kénytelen volt lemondani legtöbb tisztségéről, visszavonult a közéletől, bár véleményét – titkos tanácsosként – még jó ideig kikérték.

Mellékletek

A dolgozathoz négy darab melléklet tartozik. Az első a „*Balassa privat és szakmai-közéleti kapcsolatrendszere*” című fejezet adatait tartalmazó ábra (1. melléklet). Ezután következik a „*Balassa munkamódszerei modern elvárások tükrében*” című fejezethez tartozó két táblázatos kimutatás az iskolamesterekről (2. melléklet), illetve a népiskolákról (3. melléklet), végül a szintén ebben a fejezetben említett minősítési ív (4. melléklet).

A táblázatok szövegének átírása nem betűhíven történt, mivel a tabellák elkészítői következetlenül használták a kis- és nagybetűket, valamint időnként egyes szavak rövidítését is (az annorum „annor.” és „anno.” formában is szerepel, kis és nagy kezdőbetűvel egyaránt). A táblázatokban alkalmazott rövidítéseket (a pénznemeket kivéve) a szövegben feloldottuk, a feloldásokat azonban ott nem jelöltük (például az or. rövidítés helyett nem or[dinarius], hanem egyszerűen „ordinarius” szerepel).

Ha egy táblázat túl sok rubrikát tartalmazott ahhoz, hogy egy oldalra ráférjen, a tabellát több részre osztottuk. A második stb. rész első oszlopában újból feltüntettük a helységek, illetve személyek nevét, ezután következnek az újabb rovatok.